

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં મહિલાઓનું ચરિત્ર ચિત્રણ- એક સંશોધન લેખ

ગોવિંદભાઈજેહાભાઈઘાડિયાલા

માર્ગદર્શક-ડૉ.અમરતભાઈ સકરાભાઈ જાદવ

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા એ સમાજનું જીવંત અને ગતિશીલ આયના છે. તેમાં વ્યક્તિગત અને સામાજિક સંઘર્ષો, સંસ્કૃતિ, લિંગ-સંબંધો અને પરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગુજરાતી નવલકથાના વિકાસના લગભગ ૧૫૦ વર્ષના ઇતિહાસમાં મહિલાઓનું ચરિત્ર ચિત્રણ અત્યંત નોંધપાત્ર રીતે વિકસ્યું છે. પરંપરાગત કાળમાં મહિલાઓને આદર્શ પત્ની, માતા, પતિવ્રતા અને બલિદાની તરીકે દર્શાવવામાં આવી, જ્યારે આધુનિક અને સમકાલીન યુગમાં તેઓ સ્વતંત્ર, વિદ્રોહી, સ્વાવલંબી, શારીરિક-માનસિક અધિકારોની માંગ કરતી અને ઇન્ટરસેક્શનલ (જાતિ, વર્ગ, ધર્મ, લિંગના આંતરસંબંધ) અનુભવોવાળી વ્યક્તિ તરીકે ઉભરી છે.

આ વિસ્તૃત સંશોધન લેખમાં ગુજરાતી નવલકથાઓના વિવિધ કાળો - ૧૯મી સદીનો સુધારા યુગ, ગાંધીયુગ, આઝાદી પછીનો પરિવર્તનકારી યુગ (૧૯૫૦-૧૯૮૦) અને સમકાલીન યુગ (૧૯૮૦ પછી) - માં મહિલા પાત્રોના વિકાસનો ફેમિનિસ્ટ, સમાજશાસ્ત્રીય અને ઇન્ટરસેક્શનલ દૃષ્ટિકોણથી વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી લેખિકાઓની નવલકથાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેઓ પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવો, માનસિક સંઘર્ષ અને સમાજની વાસ્તવિકતાને વધુ ઊંડાણપૂર્વક વ્યક્ત કરે છે.

સિમોન દ બોવારના The Second Sex (૧૯૪૯) અનુસાર સ્ત્રીને “બીજી” (The Second Sex) તરીકે નિર્માણ કરવામાં આવે છે - પુરુષની તુલનામાં ગૌણ અને વ્યાખ્યાયિત. ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સ્ત્રી લેખિકાઓ આ પુરુષ-કેન્દ્રિત માળખાને પડકારીને સ્ત્રીને સ્વતંત્ર માનવ તરીકે રજૂ કરે છે. આ લેખમાં મુખ્ય નવલકથાઓ જેમ કે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનીસરસ્વતીચંદ્ર (૧૯૮૭-૧૯૦૧), પન્નાલાલ પટેલનીમાનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭), કુંદનિકા કાપડિયાનીસાત

પગલાં આકાશમાં (૧૯૮૨), ઈલા અરબ મહેતાનીબત્રીસ પુત્તલીની વેદના (૧૯૯૩) અનેપંચ પગલા પૃથ્વી પર (૧૯૯૫), ધીરુબેન પટેલનીશિમલાના ફૂલ, વર્ષા અડાલજાનીમારે પણ એક ઘર હોય, હિમાંશી શેલતનીઅંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં, બિંદુ ભદ્રનીમીરા યાજ્ઞિકની ડાયરીવગેરેનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ ચિત્રણ સમાજના આર્થિક-સામાજિક પરિવર્તનને સીધું પ્રતિબિંબિત કરે છે – બાળલગ્ન, વિધવા જીવન, પરાધીનતા, દહેજ, ઘરેલુ હિંસા અને શારીરિક અત્યાચારથી લઈને છૂટકારો, લેસ્બિયન સંબંધો, દલિત-મુસ્લિમ સ્ત્રીઓના શોષણ અને સ્વ-અસ્તિત્વની શોધ સુધી. તાજેતરના સંશોધનો અનુસાર ગુજરાતી સ્ત્રી લેખિકાઓએ ઉચ્ચ જાતિની મહિલાઓથી શરૂઆત કરીને ધીમે ધીમે દલિત, આદિવાસી અને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓના અનુભવોને સમાવેશ કર્યો છે.

૧. સુધારા યુગ અને પરંપરાગત ચિત્રણ: આદર્શ અને પરાધીન સ્ત્રી (૧૯૮૦-૧૯૨૦)

ગુજરાતી નવલકથાનો આધુનિક પ્રારંભ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનીસરસ્વતીચંદ્ર (૧૯૮૭-૧૯૦૧)થી થાય છે, જેને ગુજરાતી સાહિત્યની “મહાકાવ્યાત્મક નવલકથા” માનવામાં આવે છે. આ ચાર ભાગની નવલકથામાં મહિલા પાત્રોનું ચિત્રણ ૧૯મી સદીના હિંદુ સમાજના પરંપરાગત મૂલ્યોમાં ઊંડે રહેલું છે.

મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર કુમુદ (કુમુદસુંદરી) આદર્શ પત્નીનું પ્રતીક છે – સુંદર, ગુણવાન, ધર્મપરાયણ, પતિવ્રતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠ. સરસ્વતીચંદ્રના ઘર છોડ્યા પછી તેને પ્રમદધન સાથે લગ્ન કરવા પડે છે, જે તેની માનસિક વેદના અને આત્મત્યાગનું પ્રતીક બને છે. કુમુદનું પાત્ર બલિદાન અને સ્વામીભક્તિનું મોડલ છે; તે પુરુષના નિર્ણયો (પિતા, પતિ)ની સીમામાં જ રહે છે. નવલકથાના બીજા ભાગમાં ગુણસુંદરી (સરસ્વતીચંદ્રની સાસુ) પરિવારના “મેઝ” (માયા-જાળ)ને દર્શાવે છે – તે પરિવારની મહિલાઓને નિયંત્રિત કરે છે પરંતુ પોતે પણ પરાધીન છે. કુસુમ (કુમુદની બહેન) પણ પરંપરાગત ભૂમિકામાં બંધાયેલી છે.

નવલકથામાં મહિલાઓને બહારના જોખમો (લૂંટારાઓ, નદીમાં પડવું)માંથી બચાવવા માટે પુરુષ અથવા સાધુ-સાધ્વીઓની જરૂર પડે છે, જે ૧૯મી સદીના ગુજરાતી સમાજમાં સ્ત્રીની મર્યાદિત ગતિશીલતા અને પરાધીનતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ત્રિપાઠીએ બાળલગ્ન, વિધવા

પુનર્લગ્ન અને સ્ત્રી શિક્ષણ જેવા સુધારા મુદ્દાઓને સ્પર્શ્યા છે, પરંતુ સ્ત્રીને “ઘરની દેવી” તરીકે જ ગૌરવ આપ્યું છે – તેની વ્યક્તિગત આકાંક્ષાઓ કર્તવ્યની સીમામાં રહે છે. આ નવલકથાએ ગુજરાતી સમાજના મૂલ્યોને આકાર આપ્યો અને મહિલાઓને આદર્શીકરણ કર્યું.

આ જ કાળમાં કનૈયાલાલ મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં (પાટણ ત્રયી:પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ) મહિલા પાત્રોને વીરાંગના અને રાજકીય સહભાગી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. મંજરી (ગુજરાતનો નાથ) જેવું પાત્ર પંડિત પિતાની પુત્રી છે, જે પોતાના કુળના ગૌરવને જાળવી રાખે છે પરંતુ પ્રેમ અને રાજકીય સંઘર્ષમાં પણ ભાગ લે છે. મુનશીની સ્ત્રીઓ મજબૂત છે, પરંતુ તેમની મજબૂતી પુરુષ-કેન્દ્રિત ઐતિહાસિક કથાના ભાગરૂપે છે.

આ કાળની નવલકથાઓમાં સ્ત્રીને મુખ્યત્વે પુરુષની સંપત્તિ અને કર્તવ્યનું પ્રતીક તરીકે જોવામાં આવી. સુધારા યુગની સ્ત્રી સામયિકોમાં લખાયેલી વાર્તાઓમાં બાળલગ્ન અને વિધવા જીવનની વેદના વર્ણવવામાં આવી, પરંતુ નવલકથા સ્વરૂપમાં તે વધુ વિસ્તૃત અને આદર્શીકૃત બની.

૨. ગાંધીયુગ: સ્ત્રીની મજબૂતી અને પરંપરા સાથે સંઘર્ષ (૧૯૨૦-૧૯૫૦)

ગાંધીયુગમાં નવલકથાઓમાં સ્ત્રીને “સ્વરાજની સાથી” અને સ્વદેશી આંદોલનની સહભાગી તરીકે દર્શાવવામાં આવી, પરંતુ હજુ પણ પરંપરાગત ભૂમિકામાં બંધાયેલી. પન્નાલાલ પટેલનીમાનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭)માં રાજુ જેવી પાત્ર મજબૂત અને સંઘર્ષશીલ છે – તે ગરીબી, કુટુંબ અને સમાજના દબાણ વચ્ચે ટકી રહે છે. રાજુ-કાળુની નાનપણની સગાઈ તૂટે છે, પરંતુ બંને અલગ-અલગ લગ્ન કરે છે. રાજુ પતિ ધ્યાયાળજીની સેવા તન્મયતાથી કરે છે, પરંતુ કાળુ પ્રત્યેની ઉત્કટ ઝંખના તેને પલાયનવાદી બનવા દેતી નથી. છપ્પનિયા દુકાળમાં રાજુ કાળુની સાથે રહીને તેને લોકનાયક બનાવે છે. રાજુનું પાત્ર સહનશીલ અને નિષ્ઠાવાન છે – તે વિદ્રોહી નથી, પરંતુ ગ્રામીણ ગુજરાતની વાસ્તવિક સ્ત્રીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

લીલાવતી મુન્શીનીવનમાલાની ડાયરીમાં વિધવા સ્ત્રીને અભિનેત્રી તરીકે સ્વાવલંબી બતાવવામાં આવી છે – તે આધુનિક અને પરંપરાગત વચ્ચેના સંઘર્ષને દર્શાવે છે. આ યુગમાં સ્ત્રી પાત્રો મજબૂત છે, પરંતુ તેમની સ્વતંત્રતા પરિવાર, સમાજ અને ગાંધીવાદી આદર્શોની

સીમામાં રહે છે. ઉમાશંકર જોશી અને મનુભાઈ પંચોલી જેવા લેખકોની નવલકથાઓમાં સ્ત્રીને ઘર અને સ્વરાજ વચ્ચેના સંઘર્ષમાં કેન્દ્ર બનાવવામાં આવી છે.

૩. આઝાદી પછીનો યુગ: ફેમિનિસ્ટ વિદ્રોહ અને સ્વતંત્રતાની માંગ (૧૯૫૦-૧૯૮૦)

૧૯૫૦ પછી ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ સાચી ક્રાંતિકારી બદલાઈ ગયું. સ્ત્રી લેખિકાઓએ પુરુષ-પ્રભુત્વવાળા સમાજનો સીધો વિરોધ કર્યો.

કુંદનિકા કાપડિયાનીસાત પગલાં આકાશમાં (૧૯૮૨, સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર ૧૯૮૫) આ યુગની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ નવલકથા છે. મુખ્ય પાત્ર વસુધા પતિ વ્યોમેશના “માલિકી” અને પુરુષ-કેન્દ્રિત સંસારનો વિરોધ કરીને ઘર છોડી જાય છે. નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં કાપડિયા લખે છે: “દુનિયામાં બધા અસમાન છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ વધુ અસમાન છે.” વસુધા પોતાના શરીર, મન અને સંબંધો પર અધિકાર માંગે છે. તે પુત્રો-પુત્રવધૂઓને છોડીને આનંદગ્રામમાં જાય છે અને અંતે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કરે છે – પોતાના વચનનું પાલન કરે છે: “આજે ભલે હું લગ્ન કરું, સંસાર વસાવું, પણ દૂર-સુદૂરના કોઈક દિવસે હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારા લયમાં જીવીશ.” આ નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેમિનિસ્ટ વળાંકનું પ્રતીક છે; તે સ્ત્રીને “બીજી” તરીકે નહીં, પરંતુ સ્વતંત્ર માનવ તરીકે દર્શાવે છે અને વિષાક્ત પુરુષત્વને પડકારે છે.

ધીરુબેન પટેલનીશિમલાના ફૂલમાં રજા પતિના શારીરિક અત્યાચારથી પીડિત થઈને ઘર છોડીને પોતાની અસ્તિત્વની શોધમાં નીકળે છે. ધીરુબેન પટેલ ખુદને ફેમિનિસ્ટ ગણતી નથી, પરંતુ તેમની નવલકથાઓમાં સ્ત્રીની માનસિક કન્ડિશનિંગ અને સ્વાવલંબનની માંગ સ્પષ્ટ છે. વર્ષા અડાલજાનીમારે પણ એક ઘર હોયઅનેસાગ ને સંકોરોમાં મધ્યમવર્ગીય શિક્ષિત સ્ત્રીઓના પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચેના સંઘર્ષને અત્યંત વાસ્તવિક રીતે દર્શાવ્યા છે – “ઘર અને કાર્ય” વચ્ચેના ઢંઢમાં સ્ત્રીને બતાવવામાં આવી છે.

આ યુગમાં સ્ત્રીને ફક્ત પત્ની-માતા તરીકે નહીં, પરંતુ સ્વતંત્ર અને વિદ્રોહી તરીકે દર્શાવવામાં આવી.

૪. સમકાલીન યુગ: ઇન્ટરસેક્શનલ અને બહુ-પરિમાણીય ચિત્રણ (૧૯૮૦ પછી)

ઈલા અરબ મહેતાનીબત્રીસ પુત્તલીની વેદના (૧૯૯૩)ને ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ ફેમિનિસ્ટ નવલકથા માનવામાં આવે છે. તેમાં મધ્યકાલીન કવિ શામળનીસિંહાસન બત્તીસીની કથાને ફેમિનિસ્ટ લેન્સથી પુનર્લેખન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તાવનામાં અવતરણ છે: “ન તો દેવી ન તો રાક્ષસી, અમને સ્ત્રી બનવા દો.” આમાં ૩૨ સ્ત્રી પાત્રોના આનંદ, દુઃખ, આશા અને આકાંક્ષાઓને વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે – તેઓ માત્ર પુરુષની વાર્તાના ભાગ નથી, પરંતુ પોતાની વેદના અને અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પંચ પગલા પૃથ્વી પરમાં અનુપા પિતાના સમર્થનથી ઉછરેલી શિક્ષિત સ્ત્રી છે જે અમેરિકાની સ્કોલરશિપ પસંદ કરે છે અને પતિ મીહીર સાથે છૂટાછેડા લે છે: “મીહીર, મને સમજવાનો પ્રયાસ કર. હું છૂટાછેડા માંગું છું. હું પોતાનું જીવન જીવવા માંગું છું.” આ નવલકથામાં લિંગ-ભેદનું વૈજ્ઞાનિક અને સામાજિક વિશ્લેષણ છે. તેમનીવાદમાં મુસ્લિમ સ્ત્રી ફાતિમા લોખંડવાલાના બહુ-પરિમાણીય શોષણ (ધર્મ, વર્ગ, લિંગ)ને દર્શાવ્યું છે.

હિમાંશી શેલતની નવલકથાઓમાં વિધવા અને ગ્રામીણ સ્ત્રીઓની વેદના, ગર્ભ ગાથામાં સ્ત્રી ભૂણહત્યાનું તીવ્ર ચિત્રણ છે. બિંદુ ભટ્ટનીમીરા યાગ્નિકની ડાયરીમાં વૃંદા અને મીરા વચ્ચેના લેસ્બિયન સંબંધો અને સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા વ્યક્ત થાય છે. ચંદ્રા શ્રીમાલી જેવી લેખિકાઓએ દલિત સ્ત્રીઓના શોષણને ઉજાગર કર્યું છે.

આ યુગમાં પુરુષ પાત્રો પણ વધુ સંવેદનશીલ અને ભાવુક બને છે – વિનોદ (સાત પગલાં આકાશમાં) જેવા. સ્ત્રીને વધુ બહુ-પરિમાણીય અને સમાન તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે.

૫. સમાજશાસ્ત્રીય અને ફેમિનિસ્ટ વિશ્લેષણ

ફેમિનિસ્ટ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી નવલકથાઓમાં સ્ત્રીનું ચિત્રણ પુરુષ-પ્રભુત્વવાળા ભાષા અને માળખાને પડકારે છે. ભારતીય ફેમિનિઝમ પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચે સંતુલન સાધે છે – લગ્ન-પરિવારને નકારતું નથી પરંતુ સમાનતા માંગે છે. સમાજશાસ્ત્રીય રીતે વર્ગ, જાતિ અને ધર્મના આંતરસંબંધને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મધ્યમવર્ગીય શિક્ષિત સ્ત્રીઓના સંઘર્ષને કાપડિયા,

અડાલજા અને પટેલે વિગતવાર વર્ણવ્યો છે. દલિત અને મુસ્લિમ સ્ત્રીઓના અનુભવો શ્રીમાલી અને મહેતામાં તીવ્ર છે.

તાજેતરના અભ્યાસો (Feminism in India, ૨૦૨૫) અનુસાર ગુજરાતી સ્ત્રી લેખિકાઓએ ઉચ્ચ જાતિની મહિલાઓથી શરૂઆત કરીને ધીમે ધીમે વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવોને સમાવેશ કર્યો છે, જે સમાજમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતી નવલકથાઓમાં મહિલાઓનું ચરિત્ર ચિત્રણ પરંપરાગત આદર્શથી વિદ્રોહી, સ્વતંત્ર અને ઇન્ટરસેક્શનલ સ્ત્રી સુધીની યાત્રા છે. આ વિકાસ સમાજના પરિવર્તનને સાથે લઈને આગળ વધ્યો છે. આજે સ્ત્રી લેખિકાઓ લેસ્બિયન, દલિત, મુસ્લિમ અને બહુ-પરિમાણીય અનુભવોને વ્યક્ત કરી રહી છે, જે ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે. આ ચિત્રણ માત્ર સાહિત્યિક નથી, પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનનું સાધન પણ છે. આગામી નવલકથાઓમાં સ્ત્રીને વધુ સમાન અને માનવ તરીકે દર્શાવવાની આશા છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

1. ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ માધવરામ.સરસ્વતીચંદ્ર (૧૮૮૭-૧૯૦૧).
2. પટેલ, પન્નાલાલ.માનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭).
3. કાપડિયા, કુંદનિકા.સાત પગલાં આકાશમાં. અમદાવાદ: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૮૨.
4. મહેતા, ઈલા અરબ.બત્રીસ પુત્તલીની વેદના (૧૯૯૩), પંચ પગલા પૃથ્વી પર (૧૯૯૫), વાદ.
5. પટેલ, ધીરુબેન.શિમલાના ફૂલ, કાદંબરીની મા.
6. અડાલજા, વર્ષા.મારે પણ એક ઘર હોય, સાગ ને સંકોરો.
7. શેલત, હિમાંશી.અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં, ગર્ભ ગાથા.

8. ભટ્ટ, બિંદુ.મીરા યાજ્ઞિકની ડાયરી.
9. મુન્શી, લીલાવતી.વનમાલાની ડાયરી.
10. બોવાર, સિમોનદ. The Second Sex. Penguin Books, ૧૯૭૨.
11. ત્રિવેદી, દર્શના. “Voicing the Voiceless: A Study of Gujarati Women’s Fiction from Gender Perspective”. RHIMRJ Journal, ૨૦૧૫.
12. “Reimagining Womanhood: The Evolving Representation Of Women In Gujarati Women’s Literature”. Feminism in India, ૩૧જાન્યુઆરી૨૦૨૫.
13. Pare, Shveta Vyas. “In Search of the Feminine: Exploring Female Characters in Early Twentieth Century Gujarati Novels”. Flinders University, ૨૦૧૬.
14. મુનશી, કનૈયાલાલ.ગુજરાતનોનાથ, પાટણનીપ્રભુતા.
15. ગુજરાતીવિશ્વકોશઅનેઅન્યઇતિહાસગ્રંથો.